

Fine Arts
ISSN: 1308-7290 (NWSAFA)
ID: 2019.14.4.D0245

Status : Research Article
Received: 11.07.2019
Accepted: 10.10.2019

Naile Çevik
Mehtap Bingöl
Döndü Tülay Özkul

Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara-Turkey
naile.cevik@hbv.edu.tr; mehtap.bingol@hbv.edu.tr;
dtulay_durmus@hotmail.com

DOI	http://dx.doi.org/10.12739/NWSA.2019.14.4.D0245		
ORCID ID	0000-0001-6448-1534	0000-0002-9979-2604	0000-0003-2789-5396
CORRESPONDING AUTHOR	Mehtap Bingöl		

KAMUSAL ALAN BAĞLAMINDA KENTSEL MEKÂNLARDA ÇAĞDAŞ SANAT YANSIMALARI **ÖZ**

Halkın bir arada olabileceği ve kültürel/sosyal paylaşımlarda bulunabilecekleri alanlar kamusal alanlar olarak nitelendirilir. Kamusal alan kavramı kent unsurunun ortaya çıkışıyla anlam kazanmıştır. Bu anlam Sanayi Devrimi'nin sosyal, ekonomik ve kültürel bir yansıması olarak kentleşme olgusuna da yeni değerler kazandırmıştır. Süreç içerisinde sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıkların sonucunda kentlerde, bireyden topluma şekillenen ve yeni anlamlar kazanan kamusal alanlar, kentsel kimliğin oluşmasında etkin olan mekânların belki de en önemli bileşenidir. Bu çalışma kapsamında; özellikle kente dair yaşam alanları olarak nitelenen kamusal mekânlarda yer alan çağdaş sanat uygulamalarından Alexander Calder'in mekânı kaplayan büyük boyutlu heykel üretimi; Vito Acconci/Acconci Atölyesi'nin Mur Adası'ndaki devasa mimari tasarımı; Frank Gehry ve Vlado Milunic'in ünlü bina tasarımı; arlo Zauli'nin büyük ölçekli seramik uygulamaları; Banksy'nin neredeyse yaşayan bir organizmaya dönüşen sokak resimleri; John Luebtow'un cam heykelleri/yerleştirmeleri; Sol Lewitt'in karışık malzemeler ile yaptığı uygulamaları ve Brian Eno'nun ışık şölenleri özelinde sanatçı okumaları yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kent, Kamusal Alan, Mekân, Toplum, Çağdaş Sanat

REFLECTIONS FROM CONTEMPORARY ART IN URBAN SPACES AS PUBLIC SPACE **ABSTRACT**

The areas where people can be together and make cultural/social exchanges are defined as public spaces. The concept of public space has gained meaning with the emergence of the urban element. Within the process, public spaces, that shaped from the individual to the society and have gained new meanings as a result of the social, cultural and economic differences, are perhaps the most important component of the spaces that are effective in the formation of urban identity. Within the scope of this study; artist readings will be made specific to; Alexander Calder's production of large scale sculpture covering the space which is one of the contemporary art practices in the public spaces that are defined as living spaces specially in the city; The enormous architectural design of the Vito Acconci/Acconci Workshop on Mur Island; The famous building design of Frank Gehry and Vlado Milunic; Large scale ceramic practices of Carlo Zauli; The street paintings turning into almost living organisms of Banksy; Glass sculptures/laying ups of Luebtow; Practices made with mixed materials by Sol Lewitt and Light feasts of Brian Eno.

Keywords: City, Public Space, Place, Society, Contemporary Art

How to Cite:

Çevik, N., Bingöl, M. ve Özkul, D.T., (2019). Kamusal Alan Bağlamında Kentsel Mekânlarda Çağdaş Sanat Yansımaları, Fine Arts (NWSAFA), 14(4):284-297, DOI: 10.12739/NWSA.2019.14.4.D0245.

1. GİRİŞ (INTRODUCTION)

Endüstrileşme sonucunda artan nüfus sayesinde tekrar tekrar tanımlanan kent kavramı, içinde/üzerinde sergilenecek veya konumlandırılacak sanatsal uygulamaların doğru bir şekilde tanımlanması bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Özellikle sanatın, birey ve toplum üzerindeki etkilerinin bir yansıması olarak mekân kavramının değerlendirilmesi bakımından özellikle kamusal alanlar izleyicinin, sanatçıların üretimleri ile dolaysız olarak karşılaştıkları alanlar olarak dikkat çekmektedir. Sanat yapıtı ve izleyici arasında yaşanan bu karşılaşma alanları sanatın mekânsal özelliklerinin ötesine geçen sosyolojik, toplumsal ve kültürel anlamları da ifade etmektedir. Özellikle toplumsal dinamikler üzerinden değerlendirildiği zaman kamusal alanda yer alan sanatsal üretimler anlamı, biçimi, boyutu, rengi, malzemesi gibi birçok alanda karmaşık ve çok katmanlı bir konu/durum halini alır. Kent genelinde ve kamusal alan özelinde üretilen sanatın toplumla dolaysız karşılaşması hem sanatın kendi özellikleri hem de kentte yaşayan bireyler üzerinde oldukça büyük bir etki alanına sahiptir. Kentin kendi içinde hiç bir kesintiye uğramadan devam eden devinimi sanatsal üretimleri neredeyse canlı bir organizma olarak değerlendirmemize yol açabilmektedir.

2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ (RESEARCH SIGNIFICANCE)

Kamusal Alan Üzerine: Yerleşik hayatla birlikte kentte yaşamaya başlayan toplumlar için sosyal ihtiyaçlarının karşılanabileceği mekânlar bir ihtiyaç haline gelmiştir. İlk dönemlerde bu mekânların, akropoller, agoralar ve antik tiyatrolar olduğu söylenebilir. Fakat zaman içerisinde bireylerin kendilerini ifade etmelerine olanak sağlayan kamusal alanlar özellikle günümüzde kentlerin önemli merkezleri haline gelmiştir. Kamusal ve özel alan kavramlarının Antik Yunan döneminde ortaya çıktığı bilinmektedir. Aslında bilinçli ya da bilinçsiz olarak gerçekleştirilen bu ayırım, kutsal ve kutsal olmayan ayrımıdır. Özel alanlar; birey, aile ya da tanıdık/aile üyeleri gibi küçük grupların oluşturduğu toplulukların bir araya gelebildikleri mahremiyet alanlarıdır. Açık kamusal alanlar ise, ayırım gözetmeksizin tüm insanlığa açık genel mekânlardır [6]. Kamusal mekânlar, çeşitli insan topluluklarının toplanma, tartışma ya da eylemde bulunma gibi çeşitli faaliyet türlerine göre ayrılabilen hayat alanlarıdır. Aynı zamanda politik ve sosyal konuların ortaya konulabildiği, farklı görüşlerin paylaşımına olanak sağlayan, bireysel ya da topluluk olarak isteklerin dile getirilmesine olanak sağlayan yapılar olarak kamusal alanlar, toplumsal ihtiyaçlar ve hakların ifade edildiği sosyal platformlardır. Kamusal alan, insan ayırımı gözetmeksizin tüm yurttaşlara açık, erişilmesi kolay ortak bir alandır [11].

Tarihsel süreçler göz önüne alındığı zaman toplumsal ve sosyolojik olayların etkisini öncelikle birey sonrasında toplumlar üzerinde görebilmek/gözlemleyebilmek kaçınılmazdır. Bu süreçler değerlendirildiği zaman kültürleri tanımlama/tanımlamada bazı tarihler oldukça önemli bir değişimin/dönüşümün başlangıcı olarak tanımlanabilir. Bu anlamda 1760'dan 1840'a kadar uzanan süreçte İngiltere'de başlayıp tüm dünyada etkilerini gösteren Endüstri devrimi, sosyal, ekonomik ve siyasal yapılarda önemli değişimlere sebep olmuştur. Bu anlamda, enerji toplumundan endüstri toplumuna geçişinde itici gücü olarak, endüstriyel ve ekonomik kalkınma bir arada gerçekleşmiştir [4]. "Kamusal alan ilk kez 1962 yılında Alman toplum kuramcısı ve eleştirmeni Jürgen Habermas tarafından tanımlanmıştır. Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü: Burjuva Toplumunun Bir Kategorisi Üzerine Araştırmalar (Strukturwandel der Öffentlichkeit) adlı kitabında ele alındı. Habermas kamusal alanı; Özel şahısların, kendilerini ilgilendiren ortak bir mesele etrafında akıl yürüttükleri, rasyonel bir tartışma içine girdikleri ve bu tartışmanın

neticesinde o mesele hakkında ortak kanaati, kamuoyunu oluşturdukları araç, süreç ve mekânların tanımladığı hayat alanı olarak tanımlar” [6]. Günümüz koşulları açısından değerlendirildiği zaman özellikle kamusal alanın durumu kent kapsamında artan nüfus, ekonomik koşullar, rekabet koşulları, teknolojik gelişmeler, iletişim olanaklarının hızı ve gelişimi bakımından birçok koşula bağlıdır. Bu koşullar toplumların ihtiyaçlarına bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Özellikle toplumsal ihtiyaçların karşılanması bağlamında kamusal alanların doğal alanlar ve projelendirilerek halka sunulan alanlar olması bakımından değeri göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir.

3. ANAKONU (SUBJECT)

3.1. Bir Kamusal Alan Olarak Kent (City as a Public Space)

Kent kavramı tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde, sosyal anlamda bireylerin birbirleriyle ve toplumla karşılıklı olarak bir sosyal paylaşım alanı gibi nitelendirildiği ve iletişimin/etkileşimin kesintiye uğramadan sürekli olarak devam ettiği dinamik bir yapı olarak değerlendirilebilir. Kent olgusu toplumların tarihsel sürekliliği ve buna bağlı olarak oluşan bir toplumsal gerekliliğin sonucu olarak oluşmuştur ve özünde yerleşik bir kültür birikimini barındırır. Bu kültür birikiminin özellikle toplumsal yaşamın dengeli ve kaliteli olabilmesi açısından bu mekânlara yüklenecek sanatsal anlamlar toplumda/bireyler arasındaki iletişimin/etkileşimin en önemli unsurlarından biridir. Silav, bu etkileşime ilişkin olarak görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: “Bir kamusal mekân olarak kent içinde fiilen ikamet eden bireyi pasif izleyici konumundan çıkarır ve onu mekânsal/düşünsel boyutta katılımcı birey olarak yeniden tanımlar [1]. Özellikle bireyin kimlik ve aidiyet duygularının pekişmesi bakımından kente dair önemli mekânların sanatsal üretimlerle zenginleştirilmesi, toplumu tarihsel ve kültürel olarak da değer katması sürecinde önemli bir rol oynar. Bu kazanılan değerler, yaşanan çevrenin kullanımı ve toplumun kültürüyle biçimlenmektedir.

Yaşanılan çevrenin topluma ait olabilmesi için yapılan seçimler kültürün göstergesini oluşturmaktadır”. Kent kavramı içinde barındırdığı en dar anlamıyla bile uygarlığın ve sosyal yaşamın çeşitliliğinin sokaklar, parklar, meydanlar, anıtlar, yollar, kavşaklar vb. olarak ortaya çıktığı alanlardır. Bu alanlarda fiziki çevre ve birey etkileşimi karşılıklı ve sürekli olması bakımından dikkat çekicidir. Kentler, modern öncesi, modern ya da postmodern dönemlerin yansıdığı yaşam mekânlarıdır. Kamusal kent mekânları, kentlerin gelişimleri ile bire bir ilişkilendirilebilecek bir kavram olup, postmodernist akım öncelikle kentsel mekânlarda yerini almış, böylelikle modernizm sonrası post modernist anlayışla kent mekânları da yeni formlar kazanmıştır [11]. Bu kazanılan yeni formların sayesinde bireyler kendilerine ait olan özne/özel yaşam alanlarından dışarı çıkarak ve dolaysız olarak kamusal alanlara fiziksel bir giriş yapmaktadır. Fiziksel anlamda kamusal alana dahil olma süreci bireysel ve toplumsal olarak tüm yaşamsal tecrübelerin paylaşıldığı bir sosyalleşme alanı olarak oldukça önemlidir. Sosyalleşmeye dair paylaşımların bireyler arası yapıldığı bu alanlar bir anlamda tümüyle göz önünde olan ve mahremiyet kavramından ayrılan mekanlar/alanlar olarak dikkat çekmektedir.

3.2. Kentsel Mekânda Çağdaş Sanattan Yansımalar (Reflections from Contemporary Art in Urban Space)

Çağdaş sanat, çeşitli malzemelerin ve tekniklerin bir arada kullanılabilirdiği disiplinler arası bir karakteristiğe sahiptir. Bu anlamda sanatçıların hareket alanları da oldukça genişlemektedir [9]. Bir kamusal alan olarak nitelendirilen kentte ise sanat genellikle bu kentlerin merkezlerinde ve meydanlarında yani açık mekânlarında dolaysız

olarak izleyici ile buluşur. Bu dolaysız karşılaşma hali sanatın müze veya galeri gibi kapalı ve alışılmış ortamların yerine, günlük hayatın içinde ve herkesin her an ulaşabileceği kamusal mekânlarda izleyici ile doğrudan temas halinde özgür bir iletişim olanağı sunması bakımından oldukça önemlidir. Heykel sanatı, kamusal alanda sanat türlerinin en eskisi olarak nitelendirilebilir. İzleyici ile direkt iletişim kurabilen bir sanat dalı olan heykel uygulamaları, ilkçağdan günümüze değin çoğu zaman kamusal alanda varlığını göstermektedir. Kamusal alanlarda heykel çalışmaları, geçmişte daha çok dini ve siyasi güçlerin hizmetinde ortaya konulmuştur. Bazı zamanlarda toplumların bağımsızlıklarının bir simgesi haline gelmiş ve bazen de politik reformlar için bir gösterge olmuştur [11].

1960 sonrası dönem sanatta yeni dinamiklerin ortaya çıktığı oldukça önemli bir tarihsel süreci ortaya koyar. Bu dönem kendi içinde sosyal, politik ve kültürel dinamikleri barındırmasının yanı sıra teknoloji ve onun bir yansıması olarak endüstrileşmeyi de çağrıştırmaktadır. Sanat alanında da yaşanan bu değişim ve dönüşümler disiplinlerarası bir yaklaşımı da bu dönemde ortaya koymaktadır. Özellikle sanatın yeni ifade arayışları bağlamında enstalasyonlar, performanslar, video gösterimleri vb. sayılabilir. Daha çok an'a odaklanan bu süreç sanatı sadece galerilerde izleyiciyle buluşmasına ve satılmasına teslim olunan süreci tümüyle değiştirmiştir. Bu anlamda galeride sergilenen veya galerilerden satın alınabilen sanat anlayışının dışında kamusal alanda gerçekleşen sanat yapıtları bakımından da kavramsal içerikli yapıtların ortaya çıkmasının yanı sıra yeni bir boyutta görsel algıdan söz edebilmek de mümkün olmuştur. Sanat yapıtı bilindik anlamının dışına çıkmış, bir meta olmanın yerine, kimi zaman geleneklere karşı çıkarak anlık tüketim sürecine girmiş ve kalıcılık yerine anlık fotoğraflarla belgelenebilecek bir hal almıştır. Bu haliyle anlık teşhir, gösteri ile bütünleşen performanslar, ışık ve lazer gösterileri, geçici enstalasyonlar gibi pek çok disiplinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kentlerde bu bağlamda kamusalılığı üretmek, kamusal alanda sanat uygulamalarını anlamak ve desteklemek, kentin yeni oluşum sürecine katkı sağlamaktır [1].

Kent özelinde kentin değişen ve farklılaşan kimliğine yeni ifadeler katan kamusal sanat açık alanlarda paylaşılabilmesinin yanı sıra toplulukların da girebildiği kapalı ancak kamuya ait mekânlarda izleyiciyle buluşabilmektedir. Özellikle kent merkezlerinde bir kamusal sanat üretimi olarak heykeller/anıtsal yapılar oldukça dikkat çekmektedir. Kamuya ait mekânlarda sanatçı üretimlerinin sergilenmesi bağlamında modern sanat ile birlikte kamusal sanat uygulamalarında da genel bir değişim gözlenmektedir. Bu değişimler özellikle doğayı/doğal olanı da içine alan ve bir anlamda çevrenin içine dahil olan ya da bulunduğu çevreyi sarmalayarak onunla bütünleşen soyut/figüratif çalışmalar olarak uygulanmaya başlamıştır. Tüm bu süreç göz önüne alındığında özellikle biçim, içerik, renk, doku, ritim, ses, ışık, su vb. ile etkileşen oldukça büyük ölçekli sanat çalışmaları, kamusal sanat uygulamalarında oldukça sık üretilmektedir. Bu üretimin temel nedeni bu çalışmaların galeri mekânına sığmaması olarak düşünülmesinin yanı sıra izleyici ile karşılıklı ve durağan olmayan bir ilişkiyi sürekli kurmak biçiminde de değerlendirilmelidir. Kamusal alanın ferah özgürlüğünü tadan sanatçılar anıtsal yapılarıyla bu alanları oldukça etkili bir görsellikte izleyici ile buluşturmaktadırlar. Michelangelo, Pablo Picasso ve Joan Miró gibi büyük ustalardan, Claes Oldenburg ve Pierre Granche gibi kamusal sanat konusunda uzmanlaşmış sanatçılara ve gizlice işler yapan anonim sanatçılara kadar daha birçok sanatçı kamusal alanda sanatını sergilemiştir [10].

"Kamusal yaşam alanlarına yansıyan en önemli göstergelerden biri, kamusal alanda yer alan üç boyutlu plastik öğelerdir. Kamusal alanda yer alan heykellerin kentte süsleme, anma, dini, politik amaçlarına göre

biçimlenmeleri ve mimarlıkla ilişkileri, yapım kararlarını belirleyen koşullara, kişi ya da kurumlara, yaratıcının tarzına, felsefesine ve kimliğine göre çeşitlilik göstermektedir. Bu biçimlenmelerde, mekân kullanıcı ilişkisini, iletişimini etkileyen süreçler yaratmaktadır. Toplumsal yaşamın değerlerini ve kentsel yaşam kalitesini sergileyen temel mekânsal öğeler, kamusal alandaki kentsel mekânlardır. İnsanların gündelik hayatlarının geçtiği ve herkese açık kentsel çevreler içinde karşılıklarına çıkacak biçimde yerleştirilmiş kent heykelleri, kente ait kültürü simgeleyerek, var olan kültüre yeni anlamlar ekleyerek, tarih boyunca kentsel mekânlarda yerini almıştır" [11]. Kamusal sanat uygulamaları arasında genel olarak, heykeller, anıtsal yapılar, çeşme ve su elemanları, çeşitli malzemelerle üretilmiş sanat ürünleri, güncel olarak duvarlarda varlığını bulan interaktif uygulamalar, karışık kitle iletişim araçları, video ya da fotoğraf aracılığı ile gerçekleştirilen kolajlar ya da fotomontajlar, asamblajlar, çevresel sanat türleri, yeryüzü sanatı, duvar resimleri, grafitiler, sokak sanatı, poster, tebeşir sanatı (chalk art) vb. birçok performans, enstalasyon, resim ya da üç boyutlu uygulamalar sayılabilir [10].

Yaşamsal ihtiyaçlarını kentlerde sağlayan bireyler, yaşadıkları bu mekânlarda görselliğe ve estetiğe de ihtiyaç duyarlar. Sanatın sokak, cadde ve meydanlarda sergilenmesi zaman içerisinde gelişerek değişiklik göstermiştir. Şehir planlamaları gibi kamusal sanat uygulamalarının da öncelikle kent mekânının neresinde yer alabileceğinin, konumunun en uygun yerinin önceden belirlenmesi gerekmektedir. Herhangi bir kamusal alanda konumlandırılan bir sanat eseri, yalnızca kendi sanatsal değeri ya da taşıdığı alt metin bağlamında değerlendirmemelidir. Kent mekânına yerleştirilen ya da kentin içerisinde gerçekleşen sanat uygulamaları kentsel mekânın odak noktası olarak kentin sosyal, tarihsel ve politik bağlamları doğrultusunda ele alınıp anlamlandırılmalıdır [5]. Kentler, bir toplumda yaşamını sürdüren ya da turist olarak yeni bir yere giden herhangi bir birey için zamanlarını geçirdikleri mekânlardır. Kentlerdeki evler, galeriler, restoran, kafe, otel, park gibi çeşitli alanlarda insanlar yaşamsal ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi aynı zamanda görsel ihtiyaçlarını da karşılamaktadırlar. Bu anlamda kentlerdeki sanatsal çalışmaların izleyicileri etkilediği, duygu, beğeni ve düşüncelerine dokunduğu söylenebilir.

Kamusal alanda sanat uygulamaları, insanların ilgisini çekmesinin yanı sıra, onlara yeni bakış açıları sunan, sanatta neler olup bittiği konusunda haberdar eden, sokağa çıkmaya özendirilen, kenti sevdiren ve kente turist çekme özelliği bulunan ve bu anlamda da ülkeye hem kültürel hem de ekonomik katkı sağlayan önemli unsurlardandır. Bu çalışma kapsamında; kamusal mekânlarda yer alan çağdaş sanat uygulamalarından Alexander Calder'in mekânı kaplayan büyük boyutlu heykel üretimi; Vito acconci/Acconci Atölyesi'nin Mur Adası'ndaki devasa mimari tasarımı; Frank Gehry ve Vlado Milunic'in ünlü bina tasarımı; Carlo Zauli'nin büyük ölçekli seramik uygulamaları; Baksy'nin neredeyse yaşayan bir organizmaya dönüşen sokak resimleri; John Luebtow'un cam heykelleri/yerleştirmeleri; Sol Lewitt'in karışık malzemeler ile yaptığı uygulamaları ve Brian Eno'nun ışık şölenleri üzerinden sanatçı okumaları yapılacaktır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA (RESULTS AND DISCUSSION)

4.1. Alexander Calder (Alexander Calder)

20. yüzyıldaki siyasal-kamusal dinamiklerden dolayı anıt alanında önemli gelişmeler olmuştur. Gelişen endüstrileşme, makineleşme ile birlikte heykel sanatında da oldukça farklı malzemeler ve teknikler kullanılmaya başlanmış ve böylelikle yeni biçimler ortaya çıkmıştır. Heykel sanatında kullanılan bu yeni ve farklı malzeme/teknikler figüratif anlatımın dışına çıkmış, müze ve galerin dışında kent

meydanlarındaki kamusal alanlarda oldukça etkili yapılara dönüşmüştür. Böylelikle heykel, kamusal alanların vazgeçilmez nesnelere olarak haklı yerini almıştır [15]. Calder yapıtlarının konstrüksiyonu için endüstri fabrikatörleri ile işbirliği yapmıştır. Calder'in Chicago'da Federal Center Plaza'da bulunan görseelliği oldukça etkili olan 1973 tarihli Flamingo adlı bu anıtsal yapıtı büyük bir gemi gövdesinin kendisidir. Böylesine büyük bir yapıt, günümüzde çevresindeki çelik ve camdan gökdelenlere karşı kendi muhteşem görüntüsü ile dikkatleri üzerine çekmekte, kuşlara özgü bir zarafetle ışıldasını yaymaktadır [7].

Görsel 1. Alexander Calder, Flamingo, Chicago-Amerika, 1973 [16]
(Visual 1. Alexander Calder, Flamingo, Chicago-Amerika, 1973)

Görsel 2. Alexander Calder, The Red Spider, Paris-Fransa, 1976 [17]
(Visual 2. Alexander Calder, The Red Spider, Paris-France, 1976)

Kamusal alanlara yerleştirilecek heykellerin biçimleri ve içerikleri konumlandırıldıkları mekânların fiziki ve sosyal yapısı gözetilerek uygulanmalıdır. Kültürel unsurlar heykelin algılanma biçimini etkileyebilecek önemli bir veridir. Calder'in heykelinin bulunduğu mekâna etkisi, o mekânı özelleştirmekte, farklılaştırmakta ve adeta bir galeri kimliğine büründürmektedir. Bu nedendir ki anıtlar ya da heykeller sadece birer sanat nesnesi olma özelliğinden çıkmakta ve kamusal alanları canlandıran, orayı hareketlendiren önemli merkezler haline getirmektedir. Kamusal alanın anlamını değiştiren, o mekana güçlü bir görsel özellik kazandıran, mimariyi ve doğal çevreyi sanat eseri ile buluşturup yeni bir bütünsellikte yeniden gözler önüne seren heykel, görsel sanatların doğadaki varlığını kanıtlamakta ve kamusal alanlara rahat uygulanabilirliğinden dolayı tercih edilmektedir. Kamuya açık alanlarda yer alan heykeller, izleyici için görsel ve dokunsal bir deneyim olarak mekânlara ayrı bir değer ve farklılık kazandırmaktadırlar [15].

4.2. Vito Acconci/Acconci Atölyesi (Vito Acconci/Acconci Workshop)

Amerikalı mimar, tasarımcı ve sanatçı Acconci (1940-2017), performans, video ve enstalasyonları ile tanınmıştır. 2003 yılında Mur Adası New York'da kurulan Acconci Atölyesi'nin ürettiği bir projesi olarak Avusturya kasabası Graz, Mur nehrinin iki yakası arasında uzanan bir yapının inşaatına tanık olmuştur. Bu ada, Graz'ın 2003 yılında Avrupa Kültür Başkenti olarak seçilmesini kutlamak amacıyla inşa edilmiştir. Görşelliği oldukça etkili girintili çıkıntılı deniz kabuğunu andıran, çelik ve camla üretilmiş bu yapıda halatlar ile kaydıraklardan ibaret, çocuk parkını andıran bir labirentle birbirinden ayrılmış bir amfi tiyatro ve kafe bulunur. Hafif yokuşlu köprüye benzer yollar, ana yapıyı ve nehrin iki yakasını birbirine bağlamaktadır. Modern bir amfi tiyatroyu andıran merkezdeki performans alanının 300 kişilik izleyici kapasitesi ve koltukları bulunmaktadır. Ayrıca yapı, üstünü örten su soğutma sistemli eğimli bir çatı ile korunmaktadır. Göz alıcı bu mimari yapı, manzaraya şaşırtıcı bir fütüristlik hava katmasının yanı sıra çevresine hem işlevsel hem de estetik bir değer kazandırmaktadır [7].

Görsel 3. Vito Acconci/Acconci Atölyesi, Mur Adası, Graz- Avusturya, 2003 [18]
(Visual 3. Vito Acconci/Acconci Workshop, Mur Island, Graz, Austria, 2003)

4.3. Frank Gehry ve Vlado Milunić (Frank Gehry and Vlado Milunić)

Dans Eden Ev (Dancing House), Frank Gehry tarafından Prag'ın şehir merkezine tasarlanmış ve 1992-1996 yılları arasında tamamlanmıştır. Postmodern mimari yapının en önemli örneklerinden biri olarak değerlendirilebilecek bu yapıya Hollywood'un 1930'lu yıllardaki ünlü dans eden çifti Fred Astaire ve Ginger Rogers'ı andırdığı için Dans Eden Ev ismi verilmiştir. Prag'ın şehir merkezindeki bu yapının bulunduğu alanda önceden II. Dünya savaşında yıkılan ve mimarisi Rönesans akımı özellikleri gösteren 19. yüzyıldan kalma bir yapı bulunmakta idi. Hollandalı ING bankası bu alanda yeni bir ikon yaratmak istemiştir ve bunun için ilk önce Jean Nouvel ile mimari yapı üzerine görüşmelerde bulunmuş fakat Nouvel'in bu alanı küçük bulmasından ötürü teklifi reddince, bu sefer ING, Frank Gehry ile anlaşmıştır. Oldukça hevesli ING, Gehry'e neredeyse sınırsız bir bütçe tanımış ve modern yapının oluşması için bütün olanakları sağlamıştır. İki gövdeden oluşan Dans Eden Ev'in birinci gövdesi, eğimli sütunlar ile desteklenmiş cam bir kule, ikinci gövdesi ise nehre paralel olarak ilerleyen, dalgalı bir yapıya sahiptir. Kalıplar ile oluşturulan bu dalgalı şekil ve

pencerelerin çizgisel olarak hizalanmaması, binaya hareket ediyormuş etkisi vermektedir [19].

Görsel 4. Frank Gehry ve Vlado Milunić, Dans Eden Ev, Prag-Çek Cumhuriyeti, 1994-1996 [19]
(Visual 4. Frank Gehry and Vlado Milunić, Dancing House, Prague-Czech Republic, 1994-1996)

Görsel 5. Dans Eden Ev ve ilham kaynağı Fred ve Ginger ikilisi, 1996, Prag (Foto Manipulasyon: Bertuğ Yasavullar) [8]
(Visual 5. Dancing House and inspiration Fred and Ginger duo, 1996, Prague (Photo Manipulation: Bertuğ Yasavullar)

"Dans Eden Ev", diğer adıyla "Fred ve Ginger" binaları, Kanadalı mimar Gehry ve mimar Vlado Milunić tarafından tasarlanmıştır. Prag'da 1996 yılında tamamlanan binaların ilham kaynağı ise 30'lu Hollywood filmlerinin unutulmaz dansçı yıldızları Fred Astaire ve Ginger Rogers ikilisi olmuştur. Gehry, dans eden partnerlerin görünümünü bina tasarımına yansıtmış ve Ginger'in eteğinin kıvrımları binanın biçimsel özelliği olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca binada kullanılan çıkma pencereler, yapımının dansın ritmini yansıtan formunu desteklemektedir [8]. Frank Gehry'nin oldukça ritmik ve dikkat çekici tasarımı Fred ve Ginger binası, Sovyet işgali sonrası kentin depresif tarafının yerine canlı ve yeni Prag'ın simgesi olması bakımından önemlidir (Görsel 5).

4.4. Carlo Zauli

Kamusal alanlarda seramik heykellerinde oldukça sık kullanıldığı görülmektedir. Kent meydanlarında seramik heykeller, mekânın açık ya da kapalı olma özelliğine yönelik farklı malzeme ya da tekniklerle desteklenerek yeni biçimlendirmelerle gün yüzüne çıkar. Seramik, malzemesinden ötürü sanatçıya sağladığı uygulama kolaylığı, anlatım olanaklarının sınırsızlığı, estetik yaratıma katkısından dolayı sanatçıların keyifle çalışmalar ürettiği bir sanat dalıdır. Kamusal alanlarda gerçekleştirilen seramik uygulamalarda anıtsallık dikkat çekmektedir. Bu anıtsallığın kazandırılabilmesi için ise seramikte

kullanılan malzemeler çelik ya da demir gibi farklı malzemelerle desteklenerek güçlendirilmekte, kalıcılığı ve dayanıklılığı için çeşitli uygulamalar yapılmaktadır [2].

Görsel 6. Carlo Zauli, The Wings of Peace, Tel Aviv Üniversitesi-İsrail, 1990 [20]

(Visual 6. Carlo Zauli, The Wings of Peace, University of Tel Aviv-Israel, 1990)

Carlo Zauli, 1950'lerden bu yana seramik eserleriyle bilinmektedir. Zauli, seramik heykellerini, sıklıkla dış mekânda sergilemekte, kamusal alanlarda o mekânlardan geçen izleyicileri eserleri ile buluşturmaktadır. Büyük ebatlı gerçekleştirdiği seramik heykelleri, kıvrımlı yapıları, dinamik ve ritmik etkisi ile bulunduğu mekânları değiştirmekte, o alana farklılık getirmektedir. Zauli'nin seramik heykelleri, konumlanacağı mekândaki kurgusu ile birlikte düşünülerek, denge unsurunun oldukça etkili bir biçimde yer aldığı bir yapılanmada yerleştirilmiştir. Zauli'nin kendi ismini taşıyan İtalya-Ravenna iline bağlı Faenza'da bir seramik müzesi de bulunmaktadır [3].

4.5. Banksy

Banksy, İngiltere'de ve daha birçok ülkede gerçekleştirdiği duvar resimleriyle tanınmış bir sanatçıdır. Banksy ismi ise, sanatçının duvar resimlerinde kullandığı takma ismidir. Dünyaya kendi varlığını, duvarlardaki izini duyurmak ve göstermek için bu ismi kendine belirleyerek çalışmalarında farklı malzeme, renk ya da tekniklerde yazmıştır. Bu sebeplerdir ki sanatçının gerçek ismi/kimliği bilinmemekte ve dünya onu çevreci tutumu, hayvan hakları savunucusu, savaş ve tüketim karşıtı kimliği ile tanımış ve benimsemiştir. Kamusal alanlarda gerçekleştirilen bir sanat biçimi olarak sokak sanatında duvarlar bir anlamda sanat nesnesine dönüşmüştür. Bu dönüşüm duvarları sadece mimari bir imge olmasının ötesinde sanatçı tarafından bir ifade aracı olarak da kullanılmasına yol açmıştır. Sokak sanatının ana itkisi iz bırakma durumu olarak değerlendirilebilir. Bu iz bırakma sorunsalı daha çok an'a yapılan bir müdahale olmasının yanı sıra duvarda kalıcılığı korunduğu süre boyunca da mekânı kapsamaktadır. Sokak sanatının çoğu zaman devlet otoritelerinin duvarlara müdahaleye izin vermemesi açısından değerlendirildiğindeki protest tavrı onu belki de sanatçısı ve izleyici için daha çekici yapmaktadır. Bu noktada sokak sanatında yapılan üretimlerin çoğu renk, biçim ve boyut bakımından dikkat çekici unsurları barındırmasının yanı sıra sansasyonel olma durumunu da içinde barındırmaktadır. Günümüz sanat pratikleri arasında Banksy'nin duvar yüzeyi çalışmalarının etkisi oldukça güçlü ve birçok ülkede ses

getirmiştir. Duvarları boyamanın ve yazı yazmanın bir diğer adı olan grafitti Banksy'nin işlerinin büyük desteğiyle ile yer bulmuştur. Banksy'i çalışmalarında konu olarak, genellikle toplumu ilgilendiren, tüketim kültürüne odaklanan ya da savaş karşıtı görüşlerini ortaya kayabildiği biçimlere ya da yazılara yer vermektedir [5].

Görsel 7-8. Banksy [20]
(Visual 7-8. Banksy)

4.6. John Luebtow

Kamusal alanda sanat çalışmalarında cam heykellere de rastlanılmaktadır. Sebebi ise bulunduğu ortamdaki ışık görüntülerini günün değişen zamanlarında farklı görsellikte yansıtabilmesidir. Gün ışığının anlık değişimlerine göre yüzeyde parlamalar, ışıltılar görülür. Cam yüzeye çarpan ışığın başka renkler de izleyiciye yansır. Gün ışığının değişen değerlerini çevresinde çok da fazla mimari yapı bulunmayan parklarda yer alan cam heykeller, net bir biçimde yansıtılmakta ve adata seyirciye görsel bir şölen sunabilmektedir. Bundan dolayıdır ki cam heykellerin konumlandırıldıkları yerler çok büyük önem taşımaktadır. Yoğun bir mimari yapılanma ile çevrelenmiş bir cam heykelin ışığın değişen etkili görselliğini yansıtabilmesi güçleşmektedir [5].

Görsel 9. John Luebtow, Hayatın Rüzgarı (Ventus Vitae), sıcak şekillendirme, cam ve granit, Kaliforniya-Amerika, 2008 [21]
(Visual 9. John Luebtow, Wind of Life (Ventus Vitae), hot shaping, glass and granite, California-America, 2008)

Kamusal alanlardaki cam heykeller izleyici ile sürekli temas haline ve her daim sergilenmektedir. Bu sebeptendir ki cam heykellerin, akşam saatlerinde gün ışığının yeterli olmadığı zamanlarda yapay ışıklandırmalar ile varlığını göstermeye ihtiyaçları vardır. Bu durumda eserin görselliğinde farklılıkların oluşmasına sebep olur. Yapay ışık ile ışıklandırıldığında cam heykel başka bir görünüm alırken, gün ışığının doğal yansımalarında bambaşka bir görselliğe bürünebilir. John

Luebtow'un Hayatın Rüzgârı (Ventus Vitae) heykelinde de doğal ışık ve yapay ışık altındaki camın etkisi birbirinden çok farklıdır. Yapay ışıklandırma eserin daha yoğun, daha parlak görünmesini sağlamakta, doğal ışık altında ise eser saydamlaşarak yansıma görüntüleri çoğalmakta ve görsel etkisi oldukça farklılaşmaktadır [5].

4.7. Sol Lewitt

Kamusal alanda cam heykellerin varlığı oldukça etkileyici bir görsellik sunmaktadır. Bu heykellerin dış mekânda ya da iç mekânda sergilenme olanakları doğrultusunda malzemelerinde de bir değişiklik söz konusu olabilir. Bu durum sanatçının cam malzeme ile ilgili seçimi ile de alakalı olmaktadır. Kamusal alanlarda cam heykeller, bazen camdan üretilmiş yan malzemelerle de oluşturulabilmektedir. Camın kimyasal ve fiziksel yapılarının değiştirilmesiyle elde edilen malzemelerden birisi de cam elyaftır. Oldukça kolay bir biçimde şekillendirilebilen ve renklendirilebilen cam elyaf, bu özelliklerinden ötürü sanatçıların cam yerine kullanmayı seçtikleri bir malzeme olarak belirir. Mobilya, araba sanayi, polyester heykel çalışmaları, yalıtım, endüstriyel makine parçaları gibi farklı alanlarda da tercih edilen cam elyaf malzeme, çok yönlü bir kullanım alanına sahiptir [5].

Görsel 10. Sol Lewitt, Leke 15 (Spotch 15), cam elyağı üzerine akrilik boya, New York-Amerika, 2005 [22]
(Visual 10. Sol Lewitt, Stain 15 (Spotch 15), acrylic paint on glass fiber, New York-Amerika, 2005)

Kullanım kolaylığı, renklendirilebilen görselliği ve ucuz maliyeti sayesinde cam elyaf malzeme sanatsal çalışmalarda oldukça sık kullanılan bir malzeme olmuştur. Hafif bir malzeme olan cam elyaf, kullanıcıların kolayca taşıyabilmesine olanak sağlar. Cam elyaf malzemenin üzeri sprey boyalar, akrilik ya da plastik boyalarla kolaylıkla renklendirilebilir. Genellikle polyester gibi plastik özlü maddelerle birleştirilerek kalıp yöntemi ile şekillendirilmektedir. Cam elyaf malzeme ile şekillendirilen formlar, dış mekândaki kalıcılığı sebebiyle kamusal alanlarda sıklıkla tercih edilmektedir. Kavramsal sanatın öncülerinden Sol Lewitt, eserlerinde geometrik form kullanımı ve canlı renkleri ile dikkat çekmiştir. Sanatçının Leke (Spotch) serisinde şekillendirdiği eserlerde cam elyafın yanı sıra inşaat köpüğü, kontrplak, epoksi reçine ve akrilik boya kullanmıştır. Cam elyaf, birçok malzeme ile uyumlu bir yapıya sahip olduğundan eserin görsel etkisi bu anlamda güçlenmektedir. Bir süre Amerika'daki New York City Hall Park'ında sergilenen Lewitt'in Leke

serisi parktaki her kesimden izleyici ile buluşmuş ve pek çok insana sanatsal anlamda dokunmayı başarmıştır [5].

4.8. Brian Eno

Brian Eno, 1948 yılında İngiltere’de doğmuştur. Yaşamını Londra’da sürdüren Eno, sanatsal çalışmalarını da Londra’da üretmektedir. Çok sayıda uluslararası Bienale sanatçı olarak katılan Eno, Her gün beş resim yapacak kadar verimli çalışan geleneksel bir ressam, 77 milyon adet resmi ancak 42 bin yılda yapabilir söylemi ile verimli üretim kuramını uygulayarak çok daha kısa bir sürede bu sıra dışı sayıya ulaşmayı başarmıştır. Teknolojinin olanaklarını değerlendiren sanatçı, 77 Milyon Resmi gerçekleştirebilmiştir. İngiliz pop grubu Roxy, Music’te, David Bowie, David Byrne, Robert Flipp gibi pek çok isimle çalışan bir müzisyen ve yapımcı olarak ünlene Eco’nun genel olarak bütün çalışmalarında hem görsel hem de ses kayıtlarının birlikteliğinden ve teknoloji bileşimlerinden yararlandığı görülmektedir. Ayrıca video filmler, ışık-heykeller, ses yerleştirmeleri, dijital ve interaktif yapıtlar üretmiştir [14].

Görsel 11. Vivid History, ışık festivali, Sidney-Avustralya, 2009 [23]
(Visual 11. Vivid History, Festival of Lights, Sydney-Australia, 2009)

Sidney, Avustralya’da en yoğun nüfuslu ışık, ses ve enerji ile çevrili bir metropol olduğundan dünyada gerçekleştirilen en büyük aydınlatma festivallerinden biri, her yıl Sidney’de düzenlenmektedir. Bu gösteriler uzun yıllar devam etmemekle beraber popülerliği hızla yayılmıştır. Brian Eno, 2009 yılında aydınlatma tasarımcısı Mary-Anne Kyriakou’nun küratörlüğünü yaptığı festivalin bir parçası olarak Vivid’i gerçekleştirmiştir. Sanatçı Sydney Opera Binası’nın her iki tarafına resimleri yansıtmak için ışık tasarımcıları ile birlikte çalışmıştır. 2012’de gösteri yaklaşık 500.000 ziyaretçi tarafından izlenmiş ve yaklaşık olarak 10 milyon dolar kar elde edilmiştir. Vivid 2013, 800.000’den fazla ziyaretçi ve 20 milyon dolarlık gelirle yine oldukça önemli bir yükselişe geçmiştir. Vivid Sydney 2015 1.7 milyon ziyaretçi tarafından izlenmiştir [23].

5. SONUÇ VE ÖNERİLER (CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS)

Bir kamusal alan olarak kentler bireyleri, toplumları, kültürleri anlamlandırmada güçlü referans noktaları olarak tanımlanmaktadır. Özellikle çağdaş sanat dinamikleri bakımından sanatın müze ve galerilerden çıkarılacak daha çok toplumun içerisinde yer alabilmesi, kentin içinde caddelere, sokaklara, meydanlara, parklara, bahçelere vb. taşınabilmesi sayesinde sanatsal üretimlerin bir köşe başını döndükten sonra ansızın izleyicinin karşısına çıkabilme hali bir kamusal alan olan

kent dinamiğinde oldukça önemlidir. Bu önem kamusal sanatın izleyici ile sınırlandırılmış mekânlarda oluşturulan monologların ötesinde bir bilinç unsuru ve interaktif bir diyalog niteliğindedir. Bir kentin kimliği kenti oluşturan imgelerden ayrı düşünülemez ve değerlendirilemez. Kamusal alan olarak kentsel mekânlarda birey/toplum özelinde sanat nesnesi aracılığı ile toplumsal kurgularının bir parçası olması, bir anlamda kamusal sınırları ortadan kaldıracı bir tutum ortaya koymaktadır. Kamusal kent alanlarında oluşturulan estetik alanlar kent kullanıcılarına kaliteli bir yaşam sunmasının yanı sıra bireyleri/toplumları birleştirici işlev de üstlenir. Bu birleştirici işlev sanatçıların mekânlar üzerinde ortak yaşam alanlarının daha yaşanabilirliği konusunda kentlere sanatsal üretimleri aracılığı ile özgün, özgür ve toplumsal anlamda birleştirici bir kimlik kazandırma çabası olarak da açıklanabilir. Bu kimlik kazandırma çabası sanatı ve sanatçıyı daha yakın temas içinde bulunmaya yöneltirken sanatın mevcut sınırlarını genişleterek insanları kamusal alanda ve kent özelinde sanatsal etkinliklere katılmaya bireysel veya toplumsal kimlik/aidiyet oluşturmak adına kolektif bir bilinç oluşturma süreçlerini temellendirmektedir. Bu süreç, kent kimliği özelinde antik dönemden günümüze toplumların ortak geçmişini yansıtmaya yönelik toplumu, kültürü ve sanatı bir araya getiren sürdürülebilir mekânlar yaratılması bakımından oldukça değerli bir unsur olarak ortaya konulmalıdır.

KAYNAKLAR (REFERENCES)

- [1] Altıntaş, O. ve Eliri, İ., (2012). Birey Toplum İlişkisinde Kent Kültürü, Kamusal Alan ve Onda Şekillenen Sanat Olgusu, İdil Sanat ve Dil Dergisi, 1(5):61-74.
- [2] Canduran, K., (2008). Kamusal Alanlarda Seramik Heykel Uygulamaları, Sanat Yazıları, Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, 18:213-222.
- [3] Çetintürk, B., (2017). Çağdaş Seramik Sanatında Enstalasyon Kavramının Yeri, Doğu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- [4] Demirci Şenkal, A., (2018). Teknolojinin Grafik Tasarıma Yansımaları, 3. Sanat ve Tasarım Eğitimi Sempozyumu "Dijital Çağda Sanat ve Tasarım, 19-21 Aralık 2018, Başkent Üniversitesi Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, s.241-250, Ankara.
- [5] Doğanay, G., (2015). Kamusal Alanda Cam Heykel, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- [6] Eren, G., (2012). Kamusal Alanlarda Mozaik Çalışmalar; Ayasofya ve Sagrada Familia, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- [7] Fineberg, J., (2014). 1940'tan Günümüze Sanat, Varlık Stratejileri, Editör; Arif Ziya Tunç, Karakalem Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- [8] Gündem, Ö. ve Antel, A.F., (2015). 20. Yüzyıldan Günümüze Müzik ve Mekân: Tokyo ve İstanbul'da Performans Sanatları Yapıları, Tasarım+Kuram Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Dergisi, 20:76-98.
- [9] Kayahan, Z., (2018). Çağdaş Sanatta Saplantılı Emek Bilinci, Akdeniz Sanat Dergisi, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 12(22):63-69.
- [10] Kurt, E.K., (2007). Kamusal Alanda Sanat ve Kentsel Mekâna Etkileri; İstanbul'da Heykel Uygulamaları İrdelemesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

-
- [11] Kuzu, F., (2012). Türkiye’de Kamusal Alan Estetiği ve Heykel, Işık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- [12] Akyol, Ö. ve Polatoğlu, Ç., (2017). Kadın Bedeninin Değişen Toplum Düzenlerinde Mimari Tasarıma Yansımaları, İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 10:1-23.
- [13] Silav, M., (2015). Sürdürülebilir Müze Tasarımı Kaman-Kalehöyük Arkeoloji Müzesi, 2. Uluslararası Sürdürülebilir Yapılar Sempozyumu, 28-30 Mayıs 2015, Gazi Üniversitesi, ss:621-625.
- [14] Wilson, M., (2015). Çağdaş Sanat Nasıl Okunur; 21. Yüzyıl Sanatını Yaşamak, Çeviren; Firdevs Candil Erdoğan, Hayalperest Yayınevi, İstanbul.
- [15] Yalçın, R., (2012). Heykelle Şekillenen Kamusal Alan ve Kayseri Örneği, Erciyes Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- [16] https://www.tripadvisor.com.mx/LocationPhotoDirectLink-g35805-d107442-i49898750-Chicago_Architecture_Center-Chicago_Illinois.html adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 12.03.2019).
- [17] <https://mapio.net/pic/p-2149754/> (Erişim Tarihi: 12.03.2019).
- [18] <https://www.freeimages.com/premium/mur-insel-in-graz-styria-austria-983704> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 12.03.2019).
- [19] <https://www.arkitektuel.com/dans-eden-ev/> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 12.03.2019).
- [20] <http://www.israelpublicart.com/public-art-catalog/the-wings-of-peace> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 12.03.2019).
- [21] <http://www.luebtow.com/> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 12.03.2019).
- [22] <https://selfabsorbedboomer.blogspot.com/2011/06/sol-lewitt-structures-at-city-hall-park.html> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 12.03.2019).
- [23] <https://5traveling.com/experience-vivid-light-festival-in-sydney/> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 12.03.2019).